

בענין יהרג ועל יעבור בשעת השמד

דין יהרג ואל יעבר מתחלק לשלשה קטיגוריות שהם: שלשה חמורות, פרהסיא, ושעת השמד. כידוע דין שעת השמד שונה משאר הקטיגוריות בכך שחייב למסור את עצמו אף על "מצוה קלה." וכך מפורש בגמ' במסכת סנהדרין (עד.) וז"ל:

כי אתא רב דימי א"ר יוחנן לא שנו אלא שלא בשעת שמד אבל בשעת שמד אפי' מצוה קלה יהרג ואל יעבור כי אתא רבין אמר רבי יוחנן אפי' שלא בשעת שמד לא אמרו אלא בצינעא אבל בפרהסיא אפי' מצוה קלה יהרג ואל יעבור מאי מצוה קלה אמר רבא בר רב יצחק אמר רב אפילו לשנויי ערקתא דמסאנא.

יש לעיין מהי אופיה של המצוה ליהרג ולא לעבור על מצוה קלה בשעת השמד ומהו הגורם של חיוב זה? שאלות אלו לא נשאלו בגמרא בפירושו, אבל נראה שהראשונים מתייחסים אליהן, והן מגדירות את רוב הפרטים והנפקא מינות להלכה של הסוגיא.

יש לומר שהגורם ליהרג ולא לעבור הוא דין של קידוש השם. כמו שיש תנאים מסוימים שבו אפשר לישראל לקדש שם שמים, בשעת השמד, כשישראל נהרג במקום לעבור על מצוה קלה, הוא מקיים מצות קידוש שם שמים. אנו נברר בס"ד הבנה יותר מדויקת לקמן, אבל בינתיים נקבל שזהו צד אפשרי, וכך מבואר בפירושו בשאלות דרב אחאי (פ' וארא שאילתא מב) וז"ל: כי אתא רבין א"ר יוחנן שלא בשעת השמד נמי בצינעא אבל בפרהסיא אית ביה קידוש השם וקרין ביה ולא תחלו את שם קדשי ואפי' מצוה קלה יהרג ואל יעבור, עכ"ל.

לעומת זאת ניתן להבין שהחיוב למסור עצמו נובע מהעבירות הקלות עצמן. בדרך כלל יש מצוה ליהרג ולא לעבור לעבירות מסוימות. רוב הזמן הרשימה של עבירות שמחייב את האדם למסור את עצמו היא קצרה, דהיינו רק לעבירות של עבודה זרה, שפיכות דמים, וגילוי עריות. אבל לפעמים, כמו בשעת השמד, אנחנו מרווחים את הרשימה לכלול אפילו מצוה קלה. ניתן להבין הגישה זאת בשני אופנים.

(א) ניתן לומר שזה דין בעכו"ם, שחוששים שאם יעבור על עבירה קלה הגוים יחשבו שאפשר לדחות היהודים מלקיים מצוות. וכך מדויק ברש"י על האתר ד"ה באפילו מצוה, וז"ל: שלא ירגילו הגוים להמריך את הלבבות לכך עכ"ל.

(ב) לעומת זאת יתכן שזה דין בישראלים, שחוששים שאם ישמעו שישראל אחד עבר ולא נהרג וזה יגרום לרפיון וחלישה בקיום מצוות. ויתכן גם שחוששים שאותו אחד שעבר העבירה יתחיל לעבור עבריות נוספות. ועיין ביד רמ"ה על האתר, וז"ל: אבל בשעת השמד אפילו בשאר עבירות יהרג ואל יעבור מפני קידוש השם ותו משום דאתי למסרך עכ"ל.

נראה שיש כמה נפקא מינות בין שתי ההבנות הללו.

א. הגדרת ערקתא דמסנא

הגמ' בסנהדרין (שם) אומרת שלפי רב יש להגדיר מצוה קלה כ"ערקתא דמסנא". פירוש המילים אלו הוא "שרוך הנעל", אבל קשה להבין מה האיסור בזה.

רש"י ותוס' על האתר מפרשים ערקתא דמסנא כמו מנהג. כלומר, היהודים נהגו לקשור את הנעליים שלהם באיזה דרך מסויים – או הצבע או הקשר עצמו – ואם בא עכו"ם ומנסה לאנוס אותנו לשנות את מנהגנו או ליהרג אנו חייבים למסור עצמינו על כך. ענין זה מבואר באופן ברור בתוס' שבת (מט. ד"ה נטלם, לגבי המעשה של אלישע בעל כנפיים, שנחקר לקמן), וז"ל:

ואף על גב דאמר בסנהדרין (עד: ושם) בשעת גזרת המלכות אפי' על מצוה קלה יהרג ואל יעבור ואפילו לשנויי ערקתא דמסנא אסור היינו משום דבשינוי ערקתא מתנהג כעובד כוכבים ודומה שמוציא עצמו מכלל ישראל אבל הכא אינו עושה כלום אלא שאין לו תפילין בראשו שעה אחת והרבה ישראל שאין להם תפילין כמותו.

כלומר, ההנהגה במנהגים של כלל ישראל מזהה את הישראלי באופן מטפיסי עם כלל ישראל, ולכן ביטול המנהג מהווה ניתוק היחיד מכלל ישראל באופן ממשי. וכן רואים בגמ' ביבמות (מז.), וז"ל גר שבא להתגייר בזמן הזה אומרים לו מה ראית שבאת להתגייר אי אתה יודע שישראל בזמן הזה דוויים דחופים סחופים ומטורפין ויסורין באין עליהם עכ"ל, ורק לאחר כן מודיע לו

עונשין של עבירות וטרחת המצוות. אמר מורינו ורבינו הגרי"ד סולובייצ'יק זצ"ל שאם הגר מעוניין בעול מלכות שמים ולקיים כל תרי"ג מצוות, אך אינו רוצה להצטרף לכלל ישראל וגורלו, אז הוי העדר בגירות שלו.¹

לחלופין, יש פוסקים שלמדו שיש בשינוי ערקתא דמסנא משום איסור דרבנן או דאורייתא. המחלוקת לגבי חומרת האיסור היא דיון למצוא גבול כדי להגדיר כדין יהרג ועל יעבור. עיין ברא"ש בסנהדרין פרק ח הלכה ג, הרי"ף שם (יז:), והרמב"ם הלכות יסוה"ת פרק ה הלכה ב, וראה הכס"מ בהל' יסוה"ת בהלכה א שמסביר וז"ל:

והתימא על רבינו שכתב אפי' על מצוה משאר מצות דמשמע דדוקא מצוה אבל לא מנהג. ואפשר שרבינו היה מפרש ערקתא דמסנא כמו שפי' הרי"ף שהיו רצועות ישראל משונות כדי שלא ילבשו מלבוש כותי שזו מל"ת היא כמ"ש בפי"א מהלכות עובדי כוכבים שאין מתדמין לעובדי כוכבים לא במלבוש ולא בשיער שנאמר ולא תלכו בחוקות וגו'.

הפוסקים האלו מייצגים את הגישה של "עבירה" לעומת הגישה של קידוש ה'.

ב. אלישע בעל כנפיים

המסקנות שלנו בקטע הקודם יקבעו איך להבין את המקרה של אלישע בעל כנפיים במסכת שבת (מט.) וז"ל:

שפעם אחת גזרה מלכות רומי הרשעה גזירה על ישראל שכל המניח תפילין ינקרו את מוחו והיה אלישע מניחם ויוצא לשוק ראהו קסדור אחד רץ מפניו ורץ אחריו וכיון שהגיע אצלו נטלן מראשו ואחזן בידו אמר לו מה זה כנפי יונה פשט את ידו ונמצאו כנפי יונה לפיכך קורין אותו אלישע בעל כנפים.

והקשו המפרשים מדוע נטל אלישע את התפילה מראשו, הלא לכאורה זה שעת השמד וחייב למסור עצמו על מצוה קלה. הראשונים שסוברים שהמחייב

¹ שמעתי ענין זה מהרב נחום סאוור שליט"א, ששמע את זה מפי הגרי"ד. עיין עוד דברי הרמב"ם הל' תשובה פרק ג הלכה יא וז"ל הפורש מדרכי צבור ואף על פי שלא עבר עבירות אלא נבדל מעדת ישראל וגו' עכ"ל.

של שעת השמד נובע מקידוש ה' יסבירו שמפני שהרבה יהודים הולכים בשוק ללא תפילין בראשם ממילא אין בחליצת התפילין משום חילול ה' ולכן דבר זה הותר. ועיין בתוס' בשבת שציינו לעיל שכותבים כן.

לעומת זאת, המפרשים שלמדו שהמחייב של שעת השמד הוא העבירה יסבירו שנהרגים ולא עוברים רק על מצות לא תעשה, שהם חמורים יותר, ולא על מצות עשה שביטולם בשב ואל תעשה. ועיין בזה בדברי הרמב"ן הרשב"א והריטב"א על האתר. אך גם ניתן לתרץ שאין חיוב להניח תפילין כל היום, ועיין בדברי הריטב"א שם וז"ל: ומסתברא דלא קשיא דהא מצות תפילין בחיוב תורה אינו אלא בשעה שמקבל עליו עול מלכות שמים, ולהניח כל היום הוא מדת חסידות, וכיון שכן לא היה יכול למסור עצמו עליהם על שאר היום, עכ"ל.

ג. ערקתא דמסנא גישה שניה

יש להציע הסבר אחר לדין ערקתא דמסנא. במקום להדגיש את העובדה שעוברים על המצוה ספציפית שהוא מנהג, מצוה מדרבנן, או מצוה דאורייתא, ניתן גם לחלק בין אם עוברים על עבירה בקום ועשה או בשב ואל תעשה. אם נניח שיהרג ועל יעבור בשעת השמד הוא דין בקידוש השם, אז מסתבר לומר שהדין חל על כל מיני מצות, ואף ביטול מצוות בשב ואל תעשה כל עוד שיש חשש חילול השם בביטולם. לעומת זאת, אם המחייב הוא העבירה, יתכן שרק נחייב למסור את עצמו במקום שעובר על איסור בידים, כלומר במקום איסור לא תעשה ולא במקום ביטול עשה.

וכן מפורש בתוס' בשבת שהזכרנו שהמחייב של ערקתא דמסנא הוא קידוש השם. לעומת זאת עיין בלשון הרמב"ן שציינו לעיל, וז"ל:

ואי קשיא אלישע שהיה גוף נקי למה נטלן מראשו והא בשעת שמד אפי' אערקתא דמסנא יהרג ואל יעבור (סנהדרין עד:), ה"מ לעבור על מצות לא תעשה אבל אם גזרו לבטל מצות עשה ודאי תבטל ואל יהרג דשב ואל תעשה שאני, ועוד שהן יכולין לבטל על כרחו שיניחוהו בבית האסורין וממילא תבטל.

ד. הנאת עצמו

הגמ' בסנהדרין אומרת שלפי רבא שיש לעבור ולא ליהרג על עבירה בפרהסיא אם העכו"ם מאנס הישראל להנאת עצמו, כגון לקצור עשבים בשבת כדי

להאכיל בהמתו של העכו"ם. במקרה זה, ברור שאין כוונת העכו"ם לגרום לישראל לעבור על התורה ולחלל שם שמים, אלא הוא מעוניין רק בבהמה שלו. ויש לעיין אם דין זה של הנאת עצמן נוהג גם בשעת השמד?

דבר זה תלוי באופי הדין. אם המחייב למסור עצמו בשעת השמד הוא דין בקידוש השם, אז מסתבר שמפני שברור לגוים וגם לישראלים שאין כאן חילול השם, ממילא מותר לעבור ולא ליהרג. אבל אם המחייב של דין זה הוא העבירה עצמה, אז מפני שיש כאן עבירה חייבים ליהרג.

וכן מצינו בסיפור אסתר, שבעל המאור בסנ' (שם) מסביר שאסתר היתה מותרת לעבור את העבירה מפני שזה היה מצב של הנאת עצמו (הבעה"מ גם מניח שיש כאן דין של שמד, ונראה לקמן שזה לא פשוט לכל הדעות). ראה גם הנימוקי יוסף בסנ' שם, וז"ל בהגדרת הנאת עצמו: שאין מתכוין הנכרי להעבירו מיראתו אלא להנאת עצמו הוא מתכוין, ואין כאן חילול השם ליהרג על כך עכ"ל.

מצד שני, עיין במלחמות ה' שחולק על בעל המאור ואומר שהגמ' דוקא ציינה מצב שאינה של שמד אלא של פרהסיא (שהוא ודאי דין של קידוש השם לפי המלחמות, משא"כ שמד).

ה. לפני משורת הדין

נחלקו המפרשים אם מותר או אפילו רצוי למסור את עצמו במקרה שאין חיוב הלכתי ליהרג, ויש לתלות שאלה זו בחקירתנו. אם נגיד שהמחייב למסור את עצמו הוא מדין קידוש השם, אז יתכן שיהיה לנו קידוש שם שמים עוד יותר גדול ונפלא אם אדם מוסר את עצמו אף שאינו חייב לעשות כן. אך מאידך, אם המחייב הוא העבירה עצמה, אז נצטרך להניח שכשם ש"וחי בהם" הוא גם מצוה ממילא חייב האדם לשקול את כל המצוות ואסור לו ליהרג באופן כזה.

יש הרבה ראשונים שפוסקים שרשאי ללכת לפני משורת הדין ולמסור את עצמו, ומתוכם התוס' (ע"ז כז: ד"ה יכול אפילו), הריטב"א, הרשב"א, הר"ן, והרמב"ן (ארבעתן בשבת מט.). אך הרמב"ם (הל' יסוה"ת פרק ה הלכה ד) פוסק שאינו רשאי ליהרג.

מאד מעניין שיש כאן שיטה אמצעית, שמוכח בכסף משנה (שם ה"ד), וז"ל: וכתב בנימוקי יוסף דאפילו לפי סברת רבינו אם הוא אדם גדול וחסיד ירא שמים ורואה שהדור פרוץ בכך רשאי לקדש את השם ולמסור עצמו אפילו על מצוה קלה כדי שיראו העם ולמדו ליראה את השם ולאהבו בכל לבם, עכ"ל.

אפשר לומר שיש לנו שיטה אמצעית, או אולי אפילו מצב של "צווי דינים".

ו. עבר על החיוב ליהרג

במקרה שאדם היה חייב ליהרג, והחליט לעבור, מה דינו? שיתכן שהוא נענש על העבירה או יתכן שהוא פטור שהרי זה כאונס? אם נגיד שהגורם של דין יהרג ועל יעבור הוא הדין של קידוש השם, אז אפשר להגיד שקידוש השם באמת מצוה לכתחילה, אבל בדיעבד האדם אינו נענש, ועוד אולי נגיד שזה מוגדר כאונס ופטור. לעומת זאת, אם המחייב הוא העבירה, אז מסתבר לומר שעבירה היא באמת עבירה, ועל עבירות מקבלים עונשין.

וכן מצינו מחלוקת בין הרמב"ם לבין הרמ"ך. כותב הרמב"ם בהל' יסוה"ת פרק ה הלכה ד (אחר שפירש ענין שמד בהל' ג) וז"ל:

וּכְל מִי שְׁנֵאמַר בּו יִהְיֶה וְאֵל יַעֲבֹר, וְעֵבֶר וְלֹא נִהְיֶה הָרִי זֶה מִחֻלָּל אֶת הַשֵּׁם, וְאִם הָיָה בְעֵשְׂרָה מִיִּשְׂרָאֵל, הָרִי זֶה חִלָּל אֶת הַשֵּׁם בְּרַבִּים; וּבִיטֵל מִצְוֹת עֲשֵׂה שֶׁהֵיא קִידוּשׁ הַשֵּׁם, וְעֵבֶר עַל מִצְוֹת לֹא תַעֲשֶׂה שֶׁהֵיא חִלּוּל הַשֵּׁם. וְאִם עַל פִּי כֵן, מִפְּנֵי שֶׁעֵבֶר בְּאוֹנֵס, אֵינְךָ מִלְקִין אוֹתוֹ וְאֵינְךָ צָרִיךְ לִמְדוֹר שְׂאִין מִמֵּיתִין אוֹתוֹ בֵּית דִּין, אִפִּילוּ הֵרֵג בְּאוֹנֵס.

ברור שהרמב"ם סובר שהמחייב של שעת השמד הוא קידוש ה'. אבל הרמ"ך שם חולק על הרמב"ם והכס"מ מביא דבריו וז"ל: תמיהא לי... וה"נ אם עבד כוכבים באונס והתרו בו חייב מיתה, עכ"ל. ככל שהרמ"ך נוגע, עבירה היא עבירה.

ז. איך מגדירים שמד

הנפקא מינה האחרונה בסוגייתנו היא איך נגדיר שעת השמד? אליבא דגישת קידוש השם, אולי נגיד שרק יש לנו שמד כאשר אומרים ליהודים דוקא לעזוב את המצוות, כי רק אז יש חילול השם. לעומת זאת, יתכן לומר שכל עוד שאומרים ליהודים לעשות עבירות, ולא משנה שיהיה היהודים דוקא, אלא אפילו אם אומרים להרבה אומות לעשות עבירות, ואין מעניין לאויב לפגוע באלוקי ישראל דוקא, בכל זאת זה נקרא עבירה וזה נקרא שמד.

ניתן לבחון שאלה זו במעשי ספר דניאל. דניאל מצא חן בעיני המלך נבוכדנצר, והשרים האחרים קנאו בו, ואמרו לנבוכדנצר לגזור מיתה על כל אדם

שמבקש כל דבר ממשהו חוץ מהמלך לשלושים יום. שמע דניאל את הגזירה, והלך ישר לעלייתו, פתח את כל החלונות, והתפלל ג' פעמים. השרים מצאו אותו והוציאו אותו ורצו להרגו על כך.

במקרה זה, לא היה שום גזירה נגד עם ישראל, רק נגד תפילה בכלל. אז איך נסביר את מעשיו של דניאל – אף אחד הניח חרב חדה על צוארו. אדרבא, הוא פרסם את הסירוב שלו! יש לומר שאכן, בעצם זה היה שעת השמד והוא הכניס את עצמו לחיוב הלכתית של מסירות נפש (ואז נצטרך להגיד או שתפילה היא סוג של ערקתא דמסנא או שזה ראייה שמותר למסור את עצמו במקרה של לפנים משורת הדין). אך ניתן גם לומר שזה לא היה שעת השמד כי אין כאן גזירה ליהודים דוקא (ומעשיו היו בכלל לפנים משורת הדין).

וכן מצינו ראשונים שסוברים שאינו חייב למסור את נפשו על גזירה שהיא נגד כל האומות. הנימוקי יוסף בסוגייתנו כותב, וז"ל: והא דלא מקשה הא אסתר שעת הגזירה הואי משום דלא מיקרי גזירה אלא כשהגזרה מיוחדת באומה אחת לבד, אבל אחשורוש לא על ישראל בלבד גזר אלא על כל מדינות מלכותו עכ"ל. וכן הלח"מ סובר כן בשיטת הרמב"ם (הל' יסוה"ת שם הלכה ג) וז"ל: מה שכתוב רבינו ויגזור גזרה של ישראל אפשר שכיון למה שכתב הר"ן בפ' במה תומנין דכיון דלא אקשי גמרא והא אסתר שעת הגזרה הואי משמע דלא מקרי גזרה אלא כשהגזרה מיוחדת באומה אחת לבד עכ"ל. וכן הביא הרמ"א להלכה בשו"ע (יו"ד קנז:א).

ויש שסוברים שחייבים ליהרג בשעה שגוזרים נגד כל האומות. עיין הראב"ד בכתוב שם שלו (דסנהדרין יז: בדפי הרי"ף) שמביא סמך לשיטתו שיהרג ועל יעבור גם במצב של הנאת עצמו, וז"ל: מצלמו של נבוכדנאצר שלא נתכוון אלא לכבודו להיות מוראו על כל העמים, וחנניה מישאל ועזריה מסרו עצמן לשריפה מפני שהיה בשעת השמד עכ"ל. עיין גם ברמב"ן, ר"ן, והריטב"א בשבת (מט.) לגבי דניאל שהיה שעת השמד.